

دلایل حاشیه نشینی در کلان شهر تهران

دکتر علیرضا لادن

عضو هیئت علمی و معاونت آموزشی دانشگاه آزاد اسلامی،
واحد گرمسار

هادی رزقی شیرسوار

عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد گرمسار
(نویسنده و مسئول مکاتبات)

چکیده

این پژوهش از نظر هدف کاربردی و از نظر روش اجراء توصیفی (همبستگی) است. جامعه آماری شامل کلیه اساتید، متخصصان و مدیران در حوزه مدیریت، علوم اجتماعی و فرهنگی می باشند. در این پژوهش از روش نمونه گیری تصادفی استفاده شد و تعداد ۲۰۰ پرسشنامه در میان نمونه مورد پژوهش توزیع شد که در این میان ۱۵۷ پرسشنامه بصورت کامل تکمیل و به پژوهشگر عودت داده شد. ابزار گردآوری داده ها در این مطالعه بصورت پرسشنامه ای بوده است. پرسشنامه های مذکور در دویخس الف) مشخصات فردی و ب) گویه ها با ۲۴ گویه می باشد. مطابق نظرات ارائه شده از سوی خبرگان ضعف ساختار اقتصادی مهمترین مولفه و در جایگاه نخست، ضعف نظام برنامه ریزی و مدیریت شهری در رتبه دوم، عدم حمایت و هدایت دولتی در جایگاه سوم، حوادث سیاسی در جایگاه چهارم، بلایای طبیعی در جایگاه پنجم و حوادث اجتماعی در جایگاه ششم تاثیر گذار در گسترش حاشیه نشینی در کلانشهر تهران معرفی شده اند.

واژگان کلیدی

حاشیه نشینی، برنامه ریزی و مدیریت شهری، حوادث سیاسی و اجتماعی، بلایای طبیعی

مقدمه

به موازات گسترش سریع شهرنشینی، حاشیه‌نشینی نیز در اکثر نقاط شهری جهان گسترش یافت و میزان فقر شهری و اختلاف زیاد در میان محلات شهری از جمله عوامل اصلی بودند که انگیزه نخستین تحلیل‌های جامعه‌شناختی زندگی شهری را به وجود آوردند. جای شگفتی نیست که نخستین مطالعه مهم جامعه‌شناختی و مهمترین نظریه‌ها درباره‌ی شرایط امروز زندگی شهری در شیکاگو آغاز گردید- شهری که با آهنگ توسعه شگفت انگیز و نابرابری‌هایی بسیار آشکار مشخص می‌شود (گیدنز ۱۳۸۳: ۹۴).

لذا حاشیه‌نشینی گرچه با رشد شهرنشینی در دهه‌های اخیر چونان مشکل حاد مطرح شده است اما پیشینه‌ای به قدمت خود شهر دارد. شهر به عنوان هسته جمعیتی فشرده و کانون اقتصاد و سیاست و فرهنگ، همواره برای جمعیت پیرامونی دارای جذابیت و کشش بوده است؛ اما شهر هر چقدر هم که بزرگ و وسیع باشد در هر حال محدوده‌ای را شامل می‌شود. این محدوده را در سالیان گذشته، باروبی از پیرامون جدا می‌کرد؛ و در زمان حاضر این حصار با قلم و بر روی نقشه ترسیم می‌شود و به دلیل همان جذابیت‌های پنهان و آشکاری که در شهر وجود دارد، همواره پیرامونیان تمایل دارند به شهر بییوندند و خود را شهری به حساب آورند.

رشد سریع شهرنشینی در کشورهای جهان سوم باعث افزایش فقر شهری شده و این پدیده در حال رشد، مشکلات فراوانی را برای این کشورها به وجود آورده است. به طوری که یکی از مهمترین مشکلات اجتماعی این کشورها، حاشیه‌نشینی و روند رو به گسترش آن می‌باشد (هادیزاده ۱۳۸۲: ۱۲).

بیان مساله

نگاهی گذرا به کتابها و مقاله‌های متعدد در مورد مسائل شهری در کشورهای در حال توسعه، آمار و ارقام مختلف وحشت آور و هراس انگیز را درباره وسعت و گستردگی این پدیده نشان می‌دهد:

« طبق آمارهای موجود در کشورهای در حال توسعه، ۵۰ درصد جمعیت شهری در آلونک‌ها و مناطق حاشیه‌نشین زندگی می‌کنند که در بعضی شهرها این نسبت تا ۸۰ درصد افزایش می‌یابد. به عنوان مثال ۲/۳ درصد جمعیت آنکارا در شرایط زاغه‌ای زندگی می‌کنند. در چین، ازدحام در خانه‌ها آنقدر زیاد است که به هر نفر تنها ۴/۸ متر مربع می‌رسد. در بمبئی بزرگ، ۷۷ درصد خانواده‌ها- که میانگین آنها ۵/۳ نفر است- در یک اتاق بسر می‌برد. در نیجریه، میانگین تراکم در خانه‌های لائوس ۱/۴ نفر در هر اتاق است. در شهر تورپستی آکاپولکو در مکزیک، ۴۵ درصد خانه‌ها فاقد لوله‌کشی بوده و در کیپ کوست غنا، ۷۳ درصد خانه‌ها فاقد آب و ۲۵ درصد بی‌برق هستند (پارسا پژوه ۱۳۸۱: ۱۶۲). در سئول پایتخت کره جنوبی، ۲۰ درصد از ساکنان شهر حاشیه‌نشین هستند و در کراچی نیمی از سکنه شهر در مسکن غیرقانونی زندگی می‌کنند. در کلکته نیز ۶۰۰ هزار نفر در پیاده روها می‌خوابند. این ارقام نشان دهنده این واقعیت است که

توسعه‌ی شهرنشینی (گسترش کالبدی و افزایش جمعیت نقاط شهری) و نتیجه‌ی آن گسترش حاشیه نشینی، فرجام ناگزیر اکثر جوامع شهری در دهه‌های پیش روی هزاره جدید است. به طوری که بنا به برآوردهای موجود از یک میلیارد نفر افراد فقیر، بیش از هفتصد و پنجاه میلیون نفر در نقاط شهری سکونت دارند که از سرپناه مناسب و خدمات پایه محرومند. حدود سی و هفت درصد جمعیت شهری کشورهای در حال توسعه در بخش غیر رسمی شاغل هستند و یک چهارم خانوارها در فقر به سر می‌برند (جواهری پور ۱۳۸۱: ۱۲۹).

در ایران حدود هشت میلیون از جمعیت کشور را حاشیه‌نشین تشکیل می‌دهند و این معضل که امروزه دامنگیر شهرهای کلان کشورمان شده است، وقتی به وجود می‌آید که مردم مناطق مستضعف‌نشین به راحتی نتوانند نیازهای اقتصادی و معیشتی خود را برطرف کنند. این رو دست به مهاجرت می‌زنند و چون نمی‌توانند به راحتی خود را با فرهنگ شهرنشینی در کلان شهرها تطابق دهند و توان مالی اقامت در درون شهر را ندارند، بالاجبار به حاشیه رانده می‌شوند و حاشیه‌نشینی را برمی‌گزینند.

اهمیت و ضرورت پژوهش

در شهرها، به ویژه شهرهای بزرگ کشورهای در حال توسعه، همواره یک نوع دوگانگی دیده می‌شود: یکی شهر قانونی که زمین و واحدهای مسکونی آن بر مبنای قوانین و مقررات جاری تهیه شده و دیگری شهر غیرقانونی که زمین و واحدهای مسکونی آن به صورت تصرف عدوانی و غیرقانونی اشغال شده که بیشتر مناطق حاشیه‌نشین و آلونک‌نشین ها شهرها را شامل می‌شود. شهر قانونی سالانه به طور متوسط ۳-۴ درصد وسعت می‌یابد، در حالیکه شهر غیر قانونی، سالانه دو برابر شهر قانونی (۷-۸ درصد) وسعت پیدا می‌کند (شکویی ۱۳۷۹: ۱۰۸).

به زعم متخصصان، سکونتگاه‌های خودرو حاشیه کلان شهرها سه مرحله مشخص را پشت سر گذاشته‌اند:

(۱) شکل‌گیری اولیه^۱

(۲) تغییر شکل، دگرگونی و گذار^۲

(۳) پیوستگی، انسجام و ثبات نسبی^۳

مدت زمان طولانی شدن این مراحل و فاصله آنها بسیار متفاوت و تابع عوامل داخلی و خارجی است و ادامه این فرآیند نیز الزاماً و همواره خطی، یکنواخت و منطبق بر مراحل پیوسته نیست. بلکه تحت تأثیر عوامل داخلی و خارجی (روندهای غیرخطی) دگرگون شده و نتایج و محصول کالبدی و فضایی متنوع و متعددی به بار می‌آورد و مشخصه‌های این سکونتگاه‌ها پس از ثبات پارامترهای داخلی و خارجی دخیل، طی سه مرحله بر طیفی گسترده از فرآیند رشد به شرح زیر بوده است:

مرحله اول: شکل‌گیری اولیه

در این مرحله، ابتدا اراضی خارج از محدوده روستاهای اولیه (هسته‌های اولیه سکونت) به صورت غیرقانونی تفکیک و تبدیل شده و به صورت غیررسمی به متقاضیانی که غالباً اقشار مهاجر کم درآمد از کلان شهرها هستند، فروخته می‌شود.

مرحله دوم، دوره انتقال و گذار سکونتگاه

در این مرحله، به موازات تثبیت امنیت، تصرف و جایگاه عینی سکونتگاه، جمعیت مهاجر بیشتری از منطقه کلانشهر، و به خصوص بخش‌های حاشیه‌ای کلانشهر و گاهی هم سایر استان‌ها به سکونتگاه هجوم می‌آورند و دوره رشد بسیار شتابانی آغاز می‌شود.

مرحله سوم: دوره پیوستگی، انسجام و ثبات نسبی

در این دوره، رشد خارج از رویه و انفجاری جمعیت، کند می‌شود و سرانجام به دلیل تأثیر عوامل خارجی، چون طرح‌های شهری و ضوابط و مقررات مربوط به آن و عوامل داخلی، شامل شهرداری و دیگر دستگاه‌های عمرانی شهری که همراه با به رسمیت شناخته شدن و شناسنامه‌دار شدن سکونتگاه نام شهر در آنجا حضور مشهود یافته‌اند، متوقف و حتی در تداوم تحرک جمعیت، مهاجرپرستی سکونتگاه آغاز می‌شود. (شیخی، ۱۳۸۱: ۵۰-۴۸).

لذا مناطق حاشیه‌نشین و سکونتگاه‌های حاشیه‌ای شهر، در طی زمان شکل‌ها و ویژگی‌های مخصوص به خود را می‌گیرند. به عنوان مثال، پیران معتقد است که: «پدیده حاشیه‌ای شهرها مفهومی گذرا است. نقطه‌ای که امروز حاشیه شهر است فردا از حاشیه بودن خارج می‌شود. همچنین حاشیه‌نشینی بیش از آنچه که انتظار می‌رود، معمولاً طیف گسترده‌ای از فعالیتها و افراد را دربر می‌گیرد» (پیران ۱۳۸۷: ۲۱).

آغاز فرآیند حاشیه‌نشینی

قدمت حاشیه‌نشینی به شهرهای باستانی می‌رسد، چنانکه در شهر موهنجودارو وجود زاغه‌نشینی به اثبات رسیده است. در دوره‌های روم باستان و دوره ساسانیان، گتوهای نژادی و مذهبی به ویژه اسیران در محلات ویژه‌ای در شهرها جا می‌گرفتند و از مناطق عمده زاغه‌نشین به شمار می‌آمدند. از حدود سال‌های ۱۲۸۰ میلادی در کشورهای اسلامی نیز گتوهای مذهبی وجود داشته است. در مورد گتوهای نژادی می‌توان گفت که در طول تاریخ بزرگترین گتوهای نژادی در شهرهای آمریکا ایجاد شده که بزرگترین آنها محله «هارلم» سیاهان در نیویورک است. علاوه بر این از گتوهای پرتوریکویی، ژاپنی، چینی و مکزیکی در این مملکت می‌توان نام برد (شکویی ۱۳۷۹: ۶۳).

در ارتباط با ریشه‌ی تاریخی گتو، جی.دی. لویاک^۴ معتقد است که کلمه گتو برای اولین بار در سال ۱۵۱۶ در ونیز مطرح شد و ریشه‌ی تاریخی آن به جوامع اروپای قرون وسطی می‌رسد که گروه‌های خاصی از یهودی‌ها در بعضی محله‌ها توسط مسیحی‌ها مورد قرظینه قرار گرفته بودند (ربانی ۱۳۸۱: ۴۸).

گتو به منطقه یا محله ای از شهر گفته می شود که در آن اقلیت های مذهبی، قومی و زبانی در نتیجه ی فشارهای اجتماعی-اقتصادی و قانونی به صورت جدا از سایر گروه های شهری زندگی می کنند و مهمترین وجه تشابه آن با حاشیه نشینی، جذب نشدن در متن شهرهای غربی است. گتوهای شهری در اغلب موارد به وسیله موانع فیزیکی یا انسانی از بقیه بخش های شهری جدا می شود. ناهمواری ها، رودها، ایستگاه راه آهن، مانداب، گورستان و فرودگاه قدیمی از آن جمله است (شکویی ۱۳۷۹: ۱۴).

در ایران نیز اگر چه از زمان شروع حاشیه نشینی اطلاعات دقیقی در دست نیست ولی می توان گفت که توسعه ی حاشیه نشینی ارتباط تنگاتنگی با بزرگ شدن بی رویه ی شهرها داشته است. حاشیه نشینی قبل از سال ۱۳۳۰ به صورت محدود در چند شهر به وجود آمد ولی اساساً تا قبل از اصلاحات ارضی، روندی بسیار آرام و کند داشته و به صورت یک مشکل اجتماعی در شهر مطرح نبوده است. اما بعد از اصلاحات اراضی ۱۳۴۲ همرا با رشد مهاجرت، حاشیه نشینی نیز ابعاد وسیع تری پیدا می کرد. چرا که اغلب خوش نشینانی که صاحب نسق نبوده و در نتیجه زمینی به آنها واگذار نشد و همچنین کشاورزانی که مقدار ناچیزی زمین به آنها رسیده بود دست به مهاجرت زده و در محلات فقیرنشین و حاشیه شهرها اسکان یافتند و علاوه بر تهران که کانون جذب جمعیت بوده و حاشیه نشینی در آن رشد و گسترش چشمگیری داشت، حاشیه نشینی در شهرهای بزرگ نیز دیده می شود. بنابراین حاشیه نشینی در این هنگام راه فراری بود از معضلات روستا و محلی برای داشتن سرپناهی هر چند نامناسب (مهجوریان ۱۳۸۱: ۱۴).

ویژگیهای اجتماعی و فیزیکی مناطق حاشیه نشین

زاغه های حاشیه شهر، یکی از پدیده هایی است که در بیشتر شهرهای کشورهای توسعه نیافته دیده می شود. مهاجران حاشیه ای در شهرهای توسعه نیافته، طبقه ای فقیر، بیکار، سرگردان و آنومیک هستند و از نظر دولت ها یک مسأله اجتماعی می باشند. زیرا صنایع یا وجود ندارند یا جاذب آن نیروهای کار نیستند. تنها امکان کار برای آنها، بخش ساختمانی است که اگر فعال باشد آنها را جذب می کند و در دوران های رکود بخش ساختمانی، این امکان از بین می رود. مشاغل کاذب مثل دستفروشی و گدایی زمینه های دیگر شغلی برای این گونه هستند (ممتاز ۱۳۷۹: ۸۴).

عده دار بودن مشاغل کاذب یعنی مشاغلی که نیاز به مهارت، تخصص، وقت، زمان و نظم خاصی نداشته و فاقد امنیت و آتیه است بیانگر این معناست که حاشیه نشینان جذب بازار شهری نمی شوند و دریافت پیچیده اقتصادی شهری جایی ندارند. درآمد حاصل از چنین کارهایی طبعاً برای گذران زندگی خانواده های حاشیه نشین- که اکثراً پر جمعیت نیز هستند- کافی نیست. لذا کودکان و فرزندان این خانواده ها به محض رسیدن به سن کار، سعی می کنند با انجام کاری نظیر پدرشان مقداری از بار زندگی را به دوش بکشند (هارس ۱۹۹۰: ۹).

چارلز آبرامز برای نواحی حاشیه‌نشین دو خصوصیت عمده ذکر می‌کند:

- ۱) جمعیت متراکمی در آنها جای گرفته‌اند.
  - ۲) فاقد ابتدایی‌ترین و ساده‌ترین وسایل بهداشتی، خدماتی و فرهنگی هستند و در اکثر مناطق حاشیه‌نشین سه نفر یا بیشتر در یک اتاق زندگی می‌کنند (ابراهیم زاده ۱۳۸۰: ۴۵).
- مناطق حاشیه‌نشین دارای وضعیت نامطلوب و کیفیت پایین محیط زندگی از نظر تأسیسات و تجهیزات بهداشتی و خدماتی هستند. مناطق مسکونی آنها که اغلب در کنار مسیله‌ها؛ اطراف راه‌آهن، در نزدیکی جایگاه‌های تخلیه و انباشت زباله و یا در حاشیه شهرهاست و فاقد کمترین تأسیسات رفاهی است. گاهی نیز این مناطق فاقد آب آشامیدنی و در مواردی دارای یک یا دو شیر آب هستند یا در فاصله نسبتاً زیادی از شیرهای آب قرار دارند. گاهی آب را می‌خرند و گاه با شکستن لوله‌های اصلی شهر به لوله‌کشی محل مسکونی خویش می‌پردازند. توالت‌های روباز و غیر بهداشتی و محیط آلوده به کثافات و زباله در محل اسکان این قشر، محل مناسبی برای شروع انواع مرض‌هاست. در زمستان، کوچه‌ها پر از گل و لجن بوده و آب خیابانها و کوچه‌ها به این مناطق سرازیر می‌شود. خانه‌ها فاقد سیستم فاضلاب بوده و پایین بودن سطح فرهنگ و سواد، امکان استفاده از روشهای صحیح بهداشتی را به آنان نمی‌دهد. به همین دلیل با مرضی و مرگ و میر بالای کودکانشان نیز روبرو هستند (وینر ۲۰۰۲: ۷).
- از نظر فیندلی اجتماعات حاشیه‌نشین با توجه به امکانات خود بسیار متنوع است. فقیرترین آنها فاقد راه، فاضلاب و آب و برق است. این شرایط با توجه به معیارهای سکونت در کشورهای غربی وحشتناک است ولی در مقایسه با مناطق روستایی در کشورهای در حال توسعه ممکن است پایین نباشد (احمدیان ۱۳۷۹: ۱۴).

مهمترین ویژگی‌های اجتماعی حاشیه‌نشینان به قرار زیر طبقه‌بندی می‌شود:

- ۱) مناطق حاشیه‌نشین دربرگیرنده مکان جغرافیایی مشخص هستند.
  - ۲) منافع مشترک ساکنین را به هم پیوند می‌دهد.
  - ۳) الگوهای مشترکی بر روابط اجتماعی و اقتصادی ساکنین آنها حاکم است.
  - ۴) تجانس گروهی و همبستگی نسبتاً بالایی خاصه در مواجهه با مسائل مشترک و افراد خارج از اجتماع خود بروز می‌دهند.
  - ۵) نهادهایی خاص خود پدید آورده‌اند.
  - ۶) یکدیگر را به خوبی کنترل می‌کنند.
- علاوه بر مشخصات فوق، دارای خصوصیات مشترک زیرین نیز هستند:
- عمدتاً جمعیت حاشیه‌نشین را جوانان تشکیل می‌دهند.
- در ساختن محیط مسکونی خود و در برابر عملیات تخریب روحیه بسیار قوی همکاری دارند.
- به افراد غیر ساکن در منطقه اعتماد نداشته و در مسائل خود، آنها را شرکت نمی‌دهند.

به لحاظ عدم وجود فضای کافی، اغلب اوقات خود را، در خارج از چهارچوب مسکونی می گذرانند.

ناهنجاری های اجتماعی به لحاظ از بین رفتن ارزشهای انسانی در حاشیه شهرها سریع پرورش یافته و اعمالی چون دزدی، اعتیاد، قاچاق و فحشا در آنجا بیش از متن اصلی شهر دیده می شود (نوردبرگ ۲۰۰۰: ۵).

حاشیه نشینی و مسائل اجتماعی

طبق تعریف زاهد زاهدانی، «حاشیه نشینان» کسانی هستند که در محدوده اقتصادی شهر زندگی می کنند و جذب نظام اقتصادی و اجتماعی شهری نشده اند. به این ترتیب، عدم جذب حاشیه نشینان در نظام اجتماعی-اقتصادی معرف آن است که حاشیه نشینان به عنوان یک شهروند مشروع در جامعه شهری پذیرفته نشده اند. همچنین رفتار خود حاشیه نشینان نیز به گونه رفتار طبیعی خود ساکنین شهر نمی باشد (زاهد زاهدانی، ۱۳۶۹: ۷).

تجمع مهاجران با فرهنگ های متعدد در چنین محیط های نامناسب همراه با معضلات ناشی از فقدان اشتغال به بزهکاری ها و ایجاد مناطق تبهکاری می شود. مطاعات و تحقیقات جامعه شناسی شهری نشان داده است که زندگی حاشیه نشینی با افزایش جرم زایی رابطه مستقیم و نزدیک دارد. همچنین از بعد اقتصادی، افزایش مهاجرین غیر ماهر و غیر متخصص، موجب پیدایش بیکاری پنهان و توسعه غالباً غیر ضروری خدمات می شود (تودارو ۱۳۶۷: ۲۹). پیترو دیکن نیز معتقد است در مناطق مهاجر پذیر و زاغه ای به علت تحرک زیاد و وجود هویت فردی از یک طرف و تماس چهره به چهره کم و عدم تسلط بر آداب و رسوم از طرف دیگر، انحراف در آنجا زیاد می باشد (دیکنز ۱۳۷۷: ۶۷).

حاشیه نشینی با جرم رابطه مستقیم و نزدیک دارد. تنوع، تجمل و اختلاف فاحش و چشمگیر طبقات اجتماعی ساکن شهرهای بزرگ، گرانی و سنگینی هزینه های جاری زندگی موجب می شود تا مهاجران غیرمتخصص که درآمد آنان کفاف مخارجشان را نمی دهد، جهت برآوردن نیازهای خود دست به هر کاری، ولو غیر قانونی بزنند. در چنین مناطقی به لحاظ از بین رفتن ارزش های انسانی، کجروی های اجتماعی سریعاً رشد می کند و اعمالی چون دزدی، اعتیاد، قاچاق، فحشا و نظایر آن گسترش می یابد (ستوده ۱۳۷۶: ۷۷).

علاوه بر اینها، پیدایش زمینه توسعه و فعالیت در سوء استفاده از مواد مخدر و نابسامانی های کانون خانواده در مناطق حاشیه نشین از نتایج شوم مهاجرت های شدید روستایی به شهرها می باشد.

بر طبق تحقیقاتی که تاکنون انجام شده است این نظر تأیید شده است که محیط های نامأنوس شهری برای مهاجران و انتخاب «حاشیه نشینی» به عنوان مشکل سکونت، بیگانگی را به همراه دارد و قرار گرفتن در شرایط بی هنجاری (آنومیک) شهرها برای کسانی که از فرهنگ خود جدا شده اند، مفاسد اجتماعی و اعتیاد و تنش های اجتماعی را افزایش می دهد. به علاوه،

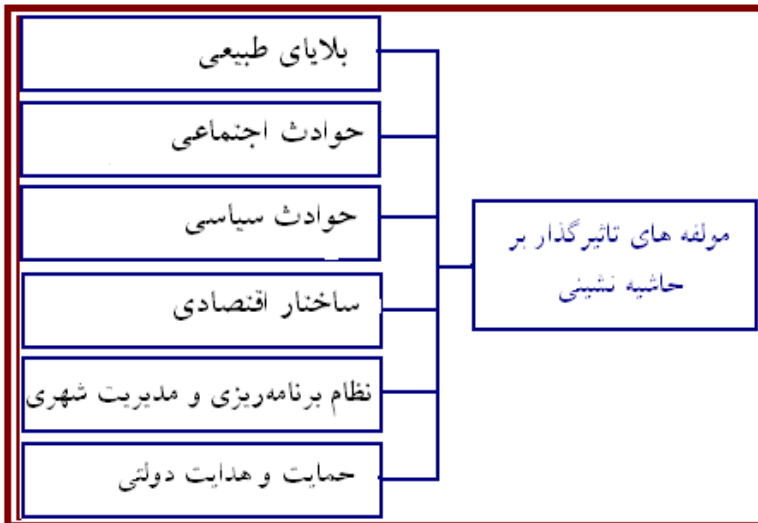
این گونه افراد ممکن است به صورت گروهی یک خرده فرهنگ به وجود آورند که در آن این گونه آسیب‌های اجتماعی توسعه یابد و نوید عدم مشارکت آنان (یا عدم امکان مشارکت) در فرهنگ عمومی جامعه شهرنشین باشد (توسلی ۱۳۷۴: ۵۳).

عماد افروغ جامعه‌شناس، در خصوص «خرده فرهنگ کج رو» در مناطق حاشیه‌نشین می‌گوید: «عامل اصلی تشکیل خرده فرهنگ کج رو، تمرکز فقر است نه خود فقر. خرده فرهنگ کج‌رو مقدمه بزهکاری است و قربانیان بزه معمولاً جنوب شهری‌ها و حاشیه‌نشینان هستند. از همین رو اکثر جامعه‌شناسان بر این عقیده‌اند که حاشیه‌نشینی و زاغه‌نشینی در کلانشهرها منشأ انواع انحرافات اجتماعی در درون کلانشهرهاست و از طرفی کودکانی که در چنین محیطی پرورش می‌یابند، قطعاً نمی‌توانند در آینده از سطح فکری کاملاً منطبق با فرهنگ شهرنشین بر خوردار باشند. زیرا در مناطق و محله‌هایی که عدم تعادل و برابری اجتماعی و فقر مطلق و مسائل بحران‌زا حاکم باشد، نابسامانی و آسیب‌های جدی اجتماعی هم کاملاً به چشم می‌خورد (لهسایی ۱۳۶۸: ۲۴).

مدل مفهومی پژوهش

چارچوب نظری یک الگوی مفهومی است مبتنی بر روابط تئوریک میان شماری از عواملی که در مورد مسأله مورد پژوهش با اهمیت تشخیص داده شده‌اند. این نظریه با بررسی سوابق پژوهشی در قلمرو مسأله به گونه‌ای منطقی جریان پیدا می‌کند. در این پژوهش به منظور سنجش مولفه‌های عمده تاثیر گذار در حاشیه نشینی، از مدل ترکیبی رابرت پارک، کولین و برگس بهره گیری شد.

نمودار مولفه های تاثیر گذار بر حاشیه نشینی (مدل ترکیبی رابرت پارک، کولین و برگس)

اهداف پژوهش

هدف کلی

تعیین عوامل عمده حاشیه نشینی در کشور

اهداف ویژه پژوهش:

- ۱- شناسایی عوامل موثر در حاشیه نشینی در کلانشهر تهران.
- ۲- تعیین سطح اثرگذاری هر یک از مولفه ها در حاشیه نشینی در شهر تهران.
- ۳- رتبه بندی میزان تاثیر هر یک از مولفه ها.

روش پژوهش

این پژوهش از نظر هدف کاربردی و از نظر اجراء توصیفی (همبستگی) است.

جامعه و نمونه آماری

جامعه آماری شامل کلیه اساتید، متخصصان و مدیران در حوزه مدیریت، علوم اجتماعی و فرهنگی می باشند. در این پژوهش از روش نمونه گیری تصادفی استفاده شد و تعداد ۲۰۰ پرسشنامه در میان نمونه مورد پژوهش توزیع شد که در این میان ۱۵۷ پرسشنامه بصورت کامل تکمیل و به پژوهشگر عودت داده شد.

ابزار اندازه گیری

ابزار گردآوری داده ها در این مطالعه بصورت پرسشنامه ای بوده است. پرسشنامه مذکور در دو بخش الف) مشخصات فردی و ب) گویه ها با ۲۴ گویه می باشد.

سوالات پژوهش

- ۱) آیا بلایای طبیعی در گسترش حاشیه نشینی در کلانشهر تهران تاثیر گذار است؟
- ۲) آیا حوادث اجتماعی در گسترش حاشیه نشینی در کلانشهر تهران تاثیر گذار است؟
- ۳) آیا حوادث سیاسی در گسترش حاشیه نشینی در کلانشهر تهران تاثیر گذار است؟
- ۴) آیا ضعف ساختار اقتصادی در گسترش حاشیه نشینی در کلانشهر تهران تاثیر گذار است؟
- ۵) آیا ضعف نظام برنامه ریزی و مدیریت شهری در گسترش حاشیه نشینی در کلانشهر تهران تاثیر گذار است؟
- ۶) آیا عدم حمایت و هدایت دولتی در گسترش حاشیه نشینی در کلانشهر تهران تاثیر گذار است؟

فرضیات پژوهش

- ۱) بلایای طبیعی در گسترش حاشیه نشینی در کلانشهر تهران تاثیر گذار است.
- ۲) حوادث اجتماعی در گسترش حاشیه نشینی در کلانشهر تهران تاثیر گذار است.
- ۳) حوادث سیاسی در گسترش حاشیه نشینی در کلانشهر تهران تاثیر گذار است.
- ۴) ضعف ساختار اقتصادی در گسترش حاشیه نشینی در کلانشهر تهران تاثیر گذار است.

۵) ضعف نظام برنامه ریزی و مدیریت شهری در گسترش حاشیه نشینی در کلانشهر تهران تاثیر گذار است.

۶) عدم حمایت و هدایت دولتی در گسترش حاشیه نشینی در کلانشهر تهران تاثیر گذار است.

آزمون فرضیات

جنس

	فراوانی	درصد	درصد اعتباری	درصد تجمعی
بدون جواب	7	4.5	4.5	4.5
مرد	82	52.2	52.2	56.7
زن	68	43.3	43.3	100.0
جمع	157	100.0	100.0	

همانگونه که از جدول بالا مشاهده می شود از مجموع ۱۵۷ نفر نمونه مورد پژوهش ۸۲ نفر معادل ۵۲.۲ درصد

مرد و ۶۸ نفر معادل ۴۳.۳ درصد زن و ۷ نفر معادل ۴.۵ درصد بدون پاسخ می باشند.

سن

	فراوانی	درصد	درصد اعتباری	درصد تجمعی
بدون جواب	4	2.5	2.5	2.5
20-25	10	6.4	6.4	8.9
26-34	66	42.0	42.0	51.0
35-40	61	38.9	38.9	89.8
۴۱ سال به بالا	16	10.2	10.2	100.0
جمع	157	100.0	100.0	

همانگونه که از جدول بالا مشاهده می شود از مجموع ۱۵۷ نفر نمونه مورد پژوهش ۱۰ نفر معادل ۶.۴ درصد در گروه سنی ۲۰-۲۵، ۶۶ نفر معادل ۴۲ درصد در گروه سنی ۲۶-۳۴ سال، ۶۱ نفر معادل ۳۸.۹ درصد در گروه سنی ۳۵-۴۰ سال، ۱۶ نفر معادل ۱۰.۲ درصد در گروه سنی بالاتر از ۴۱ سال و ۴ نفر ۲.۵ معادل درصد بدون پاسخ می باشند.

تاهل

	فراوانی	درصد	درصد اعتباری	درصد تجمعی
بدون جواب	4	2.5	2.5	2.5
مجرد	62	39.5	39.5	42.0
متاهل	91	58.0	58.0	100.0
جمع	157	100.0	100.0	

همانگونه که از جدول بالا مشاهده می شود از مجموع ۱۵۷ نفر نمونه مورد پژوهش ۶۲ نفر معادل ۳۹.۵ درصد مجرد و ۹۱ نفر معادل ۵۸ درصد متاهل و ۴ نفر معادل ۲.۵ درصد بدون پاسخ می باشند.

تحصیلات

	فراوانی	درصد	درصد اعتباری	درصد تجمعی
بدون جواب	8	5.1	5.1	5.1
کارشناسی	46	29.3	29.3	34.4
کارشناسی ارشد	72	45.9	45.9	80.3
دکتری	31	19.7	19.7	100.0
جمع	157	100.0	100.0	

همانگونه که از جدول بالا مشاهده می شود از مجموع ۱۵۷ نفر نمونه مورد پژوهش ۴۶ نفر معادل ۲۹.۳ درصد دارای مدرک کارشناسی، ۷۲ نفر معادل ۴۵.۹ درصد دارای مدرک کارشناسی ارشد، ۳۱ نفر معادل ۱۹.۷ درصد دارای مدرک دکتری و ۸ نفر معادل ۵.۱ درصد بدون پاسخ می باشند.

۱) بلایای طبیعی در گسترش حاشیه نشینی در کلانشهر تهران تاثیر گذار است.

	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean		
فرض ۱	157	8.2293	1.32468	.10572		
	Test Value = 12					
	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
					Lower	Upper
فرض ۱	-35.667	156	.000	-3.77070	-3.9795	-3.5619

تفسیر:

با توجه به اینکه مقدار (t) محاسبه شده (-35.667) با درجه آزادی (۱۵۶) و سطح معنی داری (۰.۰۰۰) از مقدار (t) بحرانی جدول بزرگتر است فرض صفر رد می شود. بنابراین با اطمینان ۹۹ درصد می توان قضاوت کرد که بلایای طبیعی در گسترش حاشیه نشینی در کلانشهر تهران تاثیر گذار است.

۲) حوادث اجتماعی در گسترش حاشیه نشینی در کلانشهر تهران تاثیر گذار است.

	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean		
فرض ۲	157	8.5860	1.93829	.15469		
	Test Value = 12					
	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
					Lower	Upper
فرض ۲	-22.070	156	.000	-3.41401	-3.7196	-3.1085

تفسیر:

با توجه به اینکه مقدار (t) محاسبه شده (-22.070) با درجه آزادی (۱۵۶) و سطح معنی داری (۰.۰۰۰) از مقدار (t) بحرانی جدول بزرگتر است فرض صفر رد می شود. بنابراین با اطمینان ۹۹ درصد می توان قضاوت کرد که حوادث اجتماعی در گسترش حاشیه نشینی در کلانشهر تهران تاثیر گذار است.

۳) حوادث سیاسی در گسترش حاشیه نشینی در کلانشهر تهران تاثیر گذار است.

	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean		
فرض ۳	157	8.4713	1.50026	.11973		
	Test Value = 12					
	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
					Lower	Upper
فرض ۳	-29.471	156	.000	-3.52866	-3.7652	-3.2922

تفسیر:

با توجه به اینکه مقدار (t) محاسبه شده (-۲۹.۴۷۱) با درجه آزادی (۱۵۶) و سطح معنی داری (۰.۰۰۰) از مقدار (t) بحرانی جدول بزرگتر است فرض صفر رد می شود. بنابراین با اطمینان ۹۹ درصد می توان قضاوت کرد که حوادث سیاسی در گسترش حاشیه نشینی در کلانشهر تهران تاثیر گذار است.

۴) ضعف ساختار اقتصادی در گسترش حاشیه نشینی در کلانشهر تهران تاثیر گذار است.

	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean		
فرض ۴	157	8.3121	2.15684	.17213		
	Test Value = 12					
	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
					Lower	Upper
فرض ۴	-21.424	156	.000	-3.68790	-4.0279	-3.3479

تفسیر:

با توجه به اینکه مقدار (t) محاسبه شده (-۲۱.۴۲۴) با درجه آزادی (۱۵۶) و سطح معنی داری (۰.۰۰۰) از مقدار (t) بحرانی جدول بزرگتر است فرض صفر رد می شود. بنابراین با اطمینان ۹۹ درصد می توان قضاوت کرد که ضعف ساختار اقتصادی در گسترش حاشیه نشینی در کلانشهر تهران تاثیر گذار است.

۵) ضعف نظام برنامه ریزی و مدیریت شهری در گسترش حاشیه نشینی در کلانشهر تهران تاثیر گذار است.

	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean		
فرض ۵	157	7.9490	1.90073	.15169		
	Test Value = 12					
	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
					Lower	Upper
فرض ۵	-26.705	156	.000	-4.05096	-4.3506	-3.7513

تفسیر:

با توجه به اینکه مقدار (t) محاسبه شده (۲۶.۷۰۵-) با درجه آزادی (۱۵۶) و سطح معنی داری (۰.۰۰۰) از مقدار (t) بحرانی جدول بزرگتر است فرض صفر رد می شود. بنابراین با اطمینان ۹۹ درصد می توان قضاوت کرد که ضعف نظام برنامه ریزی و مدیریت شهری در گسترش حاشیه نشینی در کلانشهر تهران تاثیر گذار است.

۶) عدم حمایت و هدایت دولتی در گسترش حاشیه نشینی در کلانشهر تهران تاثیر گذار است.

	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean		
فرض ۶	157	12.8280	2.82430	.22540		
	Test Value = 18					
	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
					Lower	Upper
فرض ۶	-22.945	156	.000	-5.17197	-5.6172	-4.7267

تفسیر:

با توجه به اینکه مقدار (t) محاسبه شده (۲۲.۹۴۵-) با درجه آزادی (۱۵۶) و سطح معنی داری (۰.۰۰۰) از مقدار (t) بحرانی جدول بزرگتر است فرض صفر رد می شود. بنابراین با اطمینان ۹۹ درصد می توان قضاوت کرد که عدم حمایت و هدایت دولتی در گسترش حاشیه نشینی در کلانشهر تهران تاثیر گذار است.

آزمون کنادال جهت تعیین رتبه مولفه ها

رتبه مولفه	میانگین رتبه ها	عنوان مولفه	رتبه مولفه
فرض ۱	2.64	بلایای طبیعی	۵
فرض ۲	2.55	حوادث اجتماعی	۶
فرض ۳	3.37	حوادث سیاسی	۴
فرض ۴	5.86	ضعف ساختار اقتصادی	۱
فرض ۵	5.09	ضعف نظام برنامه ریزی و مدیریت شهری	۲
فرض ۶	4.93	عدم حمایت و هدایت دولتی	۳

خلاصه و نتیجه گیری

نواحی شهری که اکنون به سرعت در کشورهای جهان سوم توسعه می یابند به گونه چشمگیری با شهرهای کشورهای صنعتی تفاوت دارند. مردم در کشورهای جهان سوم یا از آن روی به شهرها کشانده می شوند که نظام های سنتی تولید روستایی آنها از هم پاشیده یا به دلیل آن که نواحی شهری فرصت های شغلی بیشتری ارائه می دهند. آنها ممکن است قصد داشته باشند فقط برای مدت نسبتاً کوتاهی به شهر مهاجرت کنند، با این هدف که پس از کسب پول کافی به روستای خود بازگردند. بعضی واقعاً برمی گردند اما اکثراً که به دلیلی موقعیتشان را در اجتماعات قبلی خود از دست داده اند، خود را مجبور به ماندن می یابند.

اما با توجه به آزمون مولفه های مورد تحقیق مهمترین یافته های این پژوهش عبارتند از:

- از مجموع ۱۵۷ نفر نمونه مورد پژوهش ۸۲ نفر معادل ۵۲.۲ درصد مرد و ۶۸ نفر معادل ۴۳.۳ درصد زن و ۷ نفر معادل ۴.۵ درصد بدون پاسخ می باشند.

- از مجموع ۱۵۷ نفر نمونه مورد پژوهش ۱۰ نفر معادل ۶.۴ درصد در گروه سنی ۲۰-۲۵، ۶۶ نفر معادل ۴۲ درصد در گروه سنی ۲۶-۳۴ سال، ۶۱ نفر معادل ۳۸.۹ درصد در گروه سنی ۳۵-۴۰ سال، ۱۶ نفر معادل ۱۰.۲ درصد در گروه سنی بالاتر از ۴۱ سال و ۴ نفر معادل ۲.۵ درصد بدون پاسخ می باشند.

- از مجموع ۱۵۷ نفر نمونه مورد پژوهش ۶۲ نفر معادل ۳۹.۵ درصد مجرد و ۹۱ نفر معادل ۵۸ درصد متأهل و ۴ نفر معادل ۲.۵ درصد بدون پاسخ می باشند.

- از مجموع ۱۵۷ نفر نمونه مورد پژوهش ۴۶ نفر معادل ۲۹.۳ درصد دارای مدرک کارشناسی، ۷۲ نفر معادل ۴۵.۹ درصد دارای مدرک کارشناسی ارشد، ۳۱ نفر معادل ۱۹.۷ درصد دارای مدرک دکتری و ۸ نفر معادل ۵.۱ درصد بدون پاسخ می باشند.

- مطابق نظرات ارائه شده از سوی خبرگان ضعف ساختار اقتصادی مهمترین مولفه تاثیر گذار در توسعه و گسترش حاشیه نشینی در کلانشهر تهران شده است.
- مطابق نظرات ارائه شده از سوی خبرگان ضعف نظام برنامه ریزی و مدیریت شهری در رتبه دوم تاثیر گذاری در توسعه و گسترش حاشیه نشینی در کلانشهر تهران شده است.
- مطابق نظرات ارائه شده از سوی خبرگان عدم حمایت و هدایت دولتی در جایگاه سوم در گسترش حاشیه نشینی در کلانشهر تهران شده است.
- مطابق نظرات ارائه شده از سوی خبرگان حوادث سیاسی در جایگاه چهارم در توسعه و گسترش حاشیه نشینی در کلانشهر تهران شده است.
- مطابق نظرات ارائه شده از سوی خبرگان بلایای طبیعی در جایگاه پنجم در گسترش حاشیه نشینی در کلانشهر تهران شده است.
- مطابق نظرات ارائه شده از سوی خبرگان حوادث اجتماعی در جایگاه ششم در گسترش حاشیه نشینی در کلانشهر تهران شده است.

پیشنهادات

- با توجه به نتایج بدست آمده برخی از مهمترین راهکارهای کاهش حاشیه نشینی در کلانشهر های کشور به شرح زیر می باشد:
- تلاش دولت در جهت بهبود درآمد اقشار مختلف جامعه و توزیع عادلانه ثروت
- ایجاد اشتغال از طریق اجرای طرح آمایش سرزمین در کل کشور.
- کاهش تجمع صنعت و تجارت و یا گسترش صنعت در بخشهای مختلف جغرافیایی.
- افزایش امکانات آموزشی در مناطق محروم به ویژه گسترش آموزش عالی در این بخشها.
- حمایت بیش از پیش دولت از بخش کشاورزی و کشاورزان و دامداران.
- تغییر از ساختار سیاسی متمرکز در چند کلانشهر به تمامی شهرها.
- بهبود قوانین و مقررات شهری و اجرای قوانین سخت گیرانه تر در ایجاد مناطق زاغه نشین.
- حمایت دولت در بازگشت زاغه نشینان شهرستانی و روستایی در بازگشت به موطن اصلی خویش.

منابع و ماخذ

- ابراهیم زاده، عیسی (۱۳۸۰) مهاجرت‌های روستایی و علل و پیامدهای آن؛ نمونه: استان سیستان و بلوچستان، نشریه تحقیقات جغرافیایی بهار
- احمدیان، محمد علی (۱۳۷۹) حاشیه‌نشینی: ریشه‌ها و راه حل‌ها، نشریه اندیشه حوزه، شماره ۴۳ و ۴۴.
- پارسا پژوه، سعید (۱۳۸۱) نگرشی از درون به پدیده حاشیه‌نشینی، مطالعه موردی اسلام آباد کرج، فصلنامه رفاه اجتماعی، شماره ۶، انتشارات علوم بهزیستی و توان‌بخشی.
- پیران، پرویز (۱۳۸۷) آلودگی ناشینی در ایران: دیدگاه‌های نظری، با نگاهی به شرایط ایران، مجله اطلاعات سیاسی-اقتصادی، ۸۸-۸۷.
- تودارو، مایکل (۱۳۶۷) مهاجرت داخلی در کشورهای در حال توسعه، ترجمه مصطفی سرمدی، تهران، دفتر بین‌المللی کار، چاپ اول.
- توسلی، غلام‌عباس (۱۳۷۴) جامعه‌شناسی شهری، تهران، انتشارات دانشگاه پیام‌نور.
- جواهری پور، مهرداد (۱۳۸۱) چالش جهانی فقر شهری، فصلنامه رفاه اجتماعی، شماره ۶، انتشارات دانشگاه علوم بهزیستی و توان‌بخشی.
- دیکنز، پیت (۱۳۷۷) جامعه‌شناسی شهری: جامعه، اجتماع محلی و طبیعت انسان، ترجمه حسین بهروان، مشهد، انتشارات آستان قدس رضوی
- ربانی، رسول (۱۳۸۱) جامعه‌شناسی شهری، اصفهان، دانشگاه اصفهان و سازمان سمت، چاپ اول.
- زاهد زاهدانی، سعید (۱۳۶۹) حاشیه‌نشینی، انتشارات دانشگاه شیراز.
- ستوده، هدایت‌اله (۱۳۷۶) آسیب‌شناسی اجتماعی: جامعه‌شناسی انحرافات، تهران انتشارات آوای نور
- شکویی، حسین (۱۳۷۹) دیدگاه‌های نو در جغرافیای شهری، تهران، انتشارات سمت.
- شیخی، محمد (۱۳۸۱) فرآیند شکل‌گیری و دگرگونی، سکونتگاه‌های خودرو پیرامون کلان‌شهر تهران، فصلنامه هفت شهر، سال سوم، شماره هشتم.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۸۳) جامعه‌شناسی، مترجم: منوچهر صبوری، نشر نی، چاپ سوم.
- لهسایی‌زاده، عبدالعلی (۱۳۶۸) نظریات مهاجرت، شیراز، انتشارات نوید.
- مهجوریان، محمدرضا (۱۳۸۱) بررسی عوامل اقتصادی-اجتماعی-جمعیتی مؤثر بر رضایت‌مندی مهاجرین در نقاط حاشیه‌نشین فلاورجان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه فردوسی مشهد
- ممتاز، فریده (۱۳۷۹) جامعه‌شناسی شهر، تهران، شرکت سهامی انتشار، چاپ اول

- هادیزاده بزاز، مریم (۱۳۸۴) حاشیه‌نشینی و راهکارهای ساماندهی آن در جهان، انتشارات آذربرزین، چاپ دوم.

- Hares,b(1990) *Urbanization, economic development in developing Country*, Habitat international, No 4
- Nordberg, Rainer(2000) "*Alleviating Poverty through Housing Development*", Habitat Debate, Vol. 6, No. 4.
- Weiner , mark,(2002) *Internal migration policies and effects*, Lexington Books.
- Toll, George (2001)*The Economic of Urbanization and Urban Policies*, The World Bank, Washington.

یاداشتها

- ¹ Formation
- ² Transformation
- ³ Relative
- ⁴ J.D.Loic